

Пам'ять запорізького краю: про історію музичної культури менонітів XIX – першої половини XX ст. у дослідженнях Пітера Леткеманна

Пітер Леткеманн (2009 р.)

Доктор філософії Пітер Леткеманн (Вінніпег, Манітоба – Канада) є відомим дослідником музичної культури приазовських менонітів XIX – першої половини XX століть. У 1974 р. він закінчив «з відзнакою» університет Манітоби (освітній рівень – «бакалавр», спеціалізація – «музика»). Свою освіту продовжив у Німеччині, у церковній музичній школі м.Герфорд, здобувши кваліфікацію концертуючого органіста (1975). Наступна сходинка освіти науковця - духовна, у Провідній біблійській семінарії менонітів у м.Елкгарт (Індіана, 1977 р.). У 1985 р. він захистив дисертацію на ступінь доктора філософії з музикознавства в університеті у Торонто.

Першою складовою діяльності П.Леткеманна є викладацька діяльність. Упродовж 1972-1974 рр. він працює викладачем Канадського менонітського біблійського коледжу м. Вінніпег, 1975-1976 рр. – у Провідній біблійській семінарії менонітів у м.Елькгарт (Індіана). У 1977-1981 рр. він повертається працювати викладачем Вінніпезького Канадського менонітського біблійського коледжу, а з 1984 – по 1986, завершуючи свій педагогічний шлях, викладає у Коледжі Конрада Гребля у Ватерлоо. Отже, його педагогічний шлях триває 14 років і розгортається у площині менонітського віросповідання.

Починаючи з 1965 р. по сьогодні П.Леткеманн працює органістом та хормейстером у церквах Канади та Німеччини (1965-1967 рр., Північно-Кілдоненська менонітська; 1967-1968 рр., Вінніпезька Об'єднана церква св.Жиля; 1970-1972 рр. - Північно-Кілдоненська менонітська; 1974-1975 рр. – Гютерслогська Кроузкірхе; 1975-1976 рр. – Ельгартська тринітаристська об'єднана методистська; 1979-1981 рр. - Головної вулиці менонітська; 1984-1986 рр. Кітхенерська св. Стірлінга менонітська; 1986 р.- по сьогодні, Північно-Кілдоненська менонітська). Очевидно, що найважливіша складова його портрету – органне виконавство.

Третя складова його життя – наукова діяльність, в якій він предстає як дослідник та популяризатор менонітської віри та історії менонітів, зокрема, музичної, яка отримала сьогодні статус не тільки консервативної (канонічної) релігійної музичної культури, але в культурно-мистецькому просторі України порівнюється зі зниклою цивілізацією, яка залишила після себе культурну спадщину. Науковцем на сьогоднішній день опубліковано з означеної проблематики 3 монографії, 53 статті, 9 книжкових ревію (німецькою та англійською мовами), взято участь у понад 30 конференціях.

Весільне фото батьків (Німеччина, 1949 р.)

Науковий інтерес П.Леткеманна до історії музичної культури приазовських менонітів ХІХ – першої половини ХХ століть пояснюється і приналежністю дослідника до етноконфесійної групи, а також перебуванням батьків науковця на запорізьких землях: батька Якова, що проживав на Хортиці до 1943 р. та матері – Марії, що мешкала у с. Остервік (Павлівка) неподалік від Хортиці до 1942 р.

Метою нашої розвідки є відтворення сторінок історії музичної культури приазовських (запорізьких) менонітів ХІХ – першої половини ХХ століть та їх наукової інтерпретації П.Леткеманном.

Питання змістової та виконавської специфіки церковного співу цікавили П.Леткеманна, як науковця, починаючи з 1976 року. Так, упродовж 1980-1982 рр. у періодичному виданні «*Mennonite Reporter*» вийшли друком 2 цикли статей з відповідними аспектами-дискурсами: «Музика у церкві» (пастор-музикант; спів християнської віри; спеціальна музика; про авторство; канон) [Peter Letkemann “Music in the Church: The Pastoral Musician,” *Mennonite Reporter*, 4 Aug 1980, 8. Peter Letkemann “Music in the Church: Sing the Christian Faith,” *Mennonite Reporter*, 1 Sep 1980, 8. Peter Letkemann “Music in the Church: Special Music,” *Mennonite Reporter*, 27 Oct 1980, 8. Peter Letkemann “Music in the Church: Copyright laws apply to church music,” *Mennonite Reporter*, 24 Aug 1981, 7.] та «Музичний канон у церкві» (повчання або розвага; я грав найкраще для Нього; використовуючи правильну мову; спів Писання) [“Music in the Church: What about standards”].

Можна констатувати, що в них вже сформувалось базове релігійне та наукове мислення автора. Визначена в роботах проблематика буде розвиватися, поглиблюватися у подальших дослідженнях, зокрема, у такій проблематиці: орган, фортепіано і Конгрегаційний спів; внесок Мартіна Лютера в хорову музику; *Christlicher Sängerbund* і менонітський хоровий спів в Росії; у пам’яті - Бенджамін Хорх (1907-1992); у пам’яті - Джордж К. Епп; від хвалебних пісень до пісень жалоби: хоровий спів, 1915 – 1950; німецькі піснеспіви пруських менонітів: розповідь про дві псалтирі; Девід Йоганн Пеннер [A. Reinmarus]: меноніт анти-Менно; музика, страждання і

менонітська ідентичність в радянському суспільстві: безперервність і дискретність, 1917-1945; менонітські табори біженців в Німеччині, 1921-1951 та ін.

Науковий інтерес П.Леткемана до проблеми історії менонітів, зокрема, історії музичної культури російських менонітів, яскраво представлено у дисертації «Піснеспіви і хорова музика менонітів в Росії: 1789 – 1915 рр.» (“The Hymnody and Choral Music of Mennonites in Russia, 1789 – 1915”), захищеній в університеті у Торонто у 1985 р. На широкому тлі історичних процесів науковцем зображено становлення та соціокультурне функціонування феномену музичної культури приазовських менонітів, у замкненості та консервативності якого нами раніше відзначався, як специфічна риса, певний онтологічний культуроцентризм [Мартинюк Т.В. Теоретичні аспекти]. Дисертація містить 11 розділів.

Так, у розділі III-A «Пруська шкільна реформа» розглянуто питання цієї реформи 1717-1807 рр., вчення Й.Х.Песталоцці, діяльність Б.-Х.-Л.Наторпа як історико-культурні джерела музичної культури майбутніх приазовських менонітів. Дослідник виходить із настанови про усвідомлення домінантності освіти у житті етноконфесійної групи, що яскраво виявилось у колоніальних умовах буття релігійної секти вдалині від Батьківщини. Відомо, що упродовж XIX століття російські меноніти розробили систему освіти, безпрецедентну в історії етнічної групи. Науковець визнає, що великою заслугою у досягненні такого високого рівня є діяльність імперських чиновників Колоністського наглядового комітету, Міністерства державного майна та, після 1881 року, Міністерства освіти, які вважали за потрібне вирівнювання рівня освіти в школах менонітів з економічним й сільськогосподарським прогресом їх колоній [The Hymnody and Choral Music of Mennonites in Russia, 1789 – 1915, 30]. Однак справжніми історичними джерелами феномену культури приазовських менонітів (порівняймо з явищем культурної революції) П.Леткеманн вважає реформування пруської освіти XIX ст., трансплантоване на культурний ґрунт їх колоніального життя. Використовуючи *історико-генетичний, біографічний методи*, науковець доводить, що музична історію менонітів в Росії не можна зрозуміти у відриві від впливу пруської системи освіти, зокрема, музичних ідеалів людства, визначених у вченні Песталоцці, праць Негелі і Наторпа [The Hymnody and Choral Music of Mennonites in Russia, 1789 – 1915, 32].

У тексті підрозділів прослідковано, як саме заздалегідь в надрах пруського культурного процесу формувались ознаки музичної культури приазовських менонітів. Зокрема, йдеться про створення посібника на основі методики Песталоцці з постановки голосу «Gestaltungslehre» М.-Т.Пфайфера (учителював у Ленцбурзі) та Г.-Г.Негелі (учитель та диригент з Цюріха), який вони обговорювали з Песталоцці. Результатом цього обговорення було видання в 1809 р. у Цюріху “Pestalozzische Gesangbildungslehre nach Pfeiffers Erfindung kunstwissenschaftlich dargestellt im Namen Pestalozzis, Pfeiffers und ihrer Freunde Pestalozzian” («Метод музичного навчання Песталоцці, художньо і науково представлений Пфайфером та його друзями та присвячений Песталоцці»). У брошурі не представлені контрапункт і

гармонія у традиційному розумінні: авторами ритм та мелодія подаються як основні елементи музики, а гармонія розглядається як поєднання й подальший розвиток цих двох начал, який ще не обійняв власного місця в елементарному музикуванні. Цей метод втілював принцип Песталоцці «рухання від простого до складного». Ритм тлумачився аналогом часу людського існування, а мелодія його кількісним вимірюванням: «Завдяки ритму людський організм тільки оживає, а завдяки мелодії він прикрашається й стає більш виразним» [The Hymnody and Choral Music of Mennonites in Russia, 1789 – 1915, 35].

Розвиваючи надалі ідеї роботи, у 1810 році Пфайфер і Негелі видали посібник “Gesangbildungslehre nach Pestalozzischen Grundsätzen” («Навчання музики на принципах Песталоцці»), який містив тлумачення практичного застосування принципів, викладених вище, поєднане з викладом простих ритмічних та мелодичних вправ, що ускладнювались до дво- і тричастинних пісень. Однак, зважаючи на критику видання у зв’язку із прогнозованими тривалими витратами навчального часу у початковій школі при заняттях за даною методикою, Негелі одразу пропонує способи стиснення обсягу навчального матеріалу. У 1812 р. він видає скорочений варіант посібника “Auszug aus der Gesangbildungslehre” («Витяг з методики постановки голосу»). Незважаючи на критичні зауваження, видання Пфайфера і Негелі були покладені до навчальних програм з музики усієї Європи і Північної Америки, підштовхнули ряд публікацій, в яких педагогічні принципи Песталоцці були адаптовані до музичної освіти [The Hymnody and Choral Music of Mennonites in Russia, 1789 – 1915, 37].

Б.-Х.-Л.Наторп є відомим педагогом північної Німеччини першої половині ХІХ століття, який упродовж 1798-1809 рр. служив пастором лютеранської громади в Ессені. Переймаючись поганими умовами для навчання у початкових школах, він починає активно працювати на ниві шкільного комісара міста, видавати книги, сприяти розвитку освіти і культури.

Відомо, що відсутність необхідної кількості шкільних підручників співу на той історичний момент підштовхувала багатьох учителів до створення власних збірок піснеспівів, які копіювалися школярами до їх зошитів. Зважаючи на поширеність використання при записі піснеспівів цифрованої (Ziffern) нотації навіть виникла гіпотеза, що поєднання музики з каліграфією було для учнів найбільш зручним для копіювання, бо, згідно з цією системою, ноти писалися на одній лінії. Намагаючись виправити ситуацію, Наторпом видається у 1813 р. (перший том) та 1820 р. (другий том) “Anleitung zur Unterweisung in Singen fuer Lehrer in Volksschulen” («Вступ до викладання співу для вчителів початкових шкіл»).

Отже, П.Леткеманном робиться висновок, що майбутні викладачі музики-просвітники приазовських колоній Т.Воз, Ф.-В.Ланге, Х.Франц, спираючись у викладанні на створенні збірок на цифрову систему нотації, не могли не бути знайомі з досвідом її застосування та методичним досвідом

пруських попередників [The Hymnody and Choral Music of Mennonites in Russia, 1789 – 1915, 37].

У розділі III-Б «Цифрова нотація» розглянуті питання цифрової нотації у Франції, Німеччині, цифрової системи Х.Франца в опорі на методи історико-теоретичного музикознавства та музичної культурології, такі як: порівняльний, контекстуальний, теоретичного аналізу.

Описуючи вибір приазовськими менонітами цифрової нотації, дослідник звертається до історії питання, а саме – практики впровадження цієї ідеї до музики Ж.-Ж. Руссо. Відомо, що видатний французький філософ та письменник подав 22.08. 1742 р. до паризької Академії наук розробку «Проект щодо нових знаків для музики» (“Projet concernant de nouveaux signes pour la musique”), виходячи із власного досвіду викладача музики та проблем, що виникали у роботі. Методику була розглянуто, але також було здійснено її порівняння з методикою співу григоріанського хоралу «Новий метод для навчання григоріанського хоралу в музиці» (“Nouvelle Methode pour apprendre le plain-chant et la musique”), заснованою на використанні цифр, розробленою у 1665 році францисканським ченцем Ж.-Ж.Соухейті. Незважаючи на те, що розробку Руссо визнали більш прогресивною, у висновку відповіді зазначалась її придатність для підготовки співака на ранніх етапах навчання та непродуктивність для інструменталістів.

Не зупинившись, надалі Руссо збільшує описання свого винаходу у «Дисертації про сучасну музику» (“Dissertation sur la musique modern”) 1743 року. Ж.-Ф.Рамо схвалив у системі Руссо ясність і простоту у поданні ритмічних й інтервальних відносин. П.Леткеманн зазначає: «У той час, як попередні системи позначень з використанням числа померли разом з їх авторами, система Руссо, в більш-менш зміненій формі, знайшла широке визнання в багатьох частинах Європи на початку ХІХ століття. Її значення як девізу «для викладання музики» для тих, хто зрозумів її, викликало інтерес педагогів, які займаються освітою для широких мас» [The Hymnody and Choral Music of Mennonites in Russia, 1789 – 1915, 39]. Подальше тлумачення методу була здійснено Руссо надалі у його «Словнику» (“Dictionnaire”), зокрема, зображення діапазону трьох октав та його збільшення до п'яти октав, спрощення тонального кола до До-мажору та ля-мінору, метричного розмаїття – до двота тридольної метрики. Система Руссо була продуктивною у Франції упродовж ХІХ ст.; на її основі створювались наступні підручники з музичного навчання П.Галіна, Е.-Д.-М.Чевея, Е.Періса, поширені у Нідерландах, Німеччині, Данії та Росії.

Аналогічні процеси популяризації цифрової нотації у Німеччині були викликані необхідністю продуктивної музичної освіти населення. Її апологетами, але з різними варіантами, виступають К.-Г.Хорстіг у статті 1800 р. «Цифри для збірок хоралів» (“Chiffren fuer Choralbuecher”), К.-Г.Херінг у розробці 1820 р. «Викладання вокалу у початковій школі» (“Gesanglehre fuer Volksschulen”), Й.-Ф.-В. Кох у збірці 1822 р. «Чотириголосні хорали та алтарні пісні у цифрах для хорового співу» (“Vierstimmige Choraele und Altargesaege in Ziffern fuer Saengerchoere”), Б.-

Х.-Л.Наторп у 1825 р. у частині 1 та 2 «Інструкції для навчання співу» (“Anleitung zur Unterweisung im Singen”), П.-Ф.Енгсфельд у роботі 1825 р. «Стислий опис звукової цифрової системи» (“Kurze Beschreibung des Tonziffernsystems”), дослідження яких вплинули на реформування системи навчання музики у початковій школі. Домінувала у Німеччині система Наторпа [The Hymnody and Choral Music of Mennonites in Russia, 1789 – 1915, 41].

Щодо практики трансплантації до шкільної та церковної діяльності приазовських менонітів цифрової системи нотації, то П.Леткеманн, справедливо зазначаючи, що її перше використання в регіоні у 1820 р. належить Т.Возу, подальшу теоретичну розробку цього унікального культурного явища пов’язує з Г.Францем та його публікацією «Книга хорових творів» (“Choralbuch”) у 1860 р. Цифрова нотація Франца поєднує елементи нотацій Галіна-Періса-Чевея і Наторпа, але не співпадає з ними. «Позначення висоти звуку в системі Франца запозичене у Наторпа; позначення ритму є сумішшю французьких елементів й унікальних елементів Франца. Використання лінії основного тону перевершує французький метод нот з крапками; аналогічним чином, короткі горизонтальні лінії і коми, щоб фіксувати тривалість, перевершують метод Наторпа. Цифрова система Франца, яка поєднує в собі найкращі елементи французької та німецької систем, для зручності запису перевершує їх у ясності та точності» [The Hymnody and Choral Music of Mennonites in Russia, 1789 – 1915, 42]. Саме її довершеність посприяла виконанню приазовськими менонітами складних хорових творів Г.-Ф. Генделя та Ф.Мендельсона.

У розділі IV «Хортиця, 1789 - 1870» висвітлено питання: поселення; спів у російських менонітських богослужіннях; школи в Хортиці та дочірніх колоніях; вчення гуманістів XIX ст.; Девід Гаускнехт і Девід Епп; відродження в Хортиці та баптистська консолідація. На початку розділу підкреслюється консервативний характер буття менонітів на Приазов’ї, їх відокремленість від сусідів-слов’ян та німців-колоністів, однією з причин якої було побоювання з боку держави і православної церкви «інфікування» російського населення «чужими» політичними і релігійними ідеями. Така практика «релігійного апартеїду», на думку П.Леткеманна, посилювала відчуття відокремленості між менонітами та їх сусідами, вкорінювала погляд на себе як відмінне від іншого, власну віру і культуру [The Hymnody and Choral Music of Mennonites in Russia, 1789 – 1915, 46].

Перша хвиля менонітів-переселенців з різних регіонів Пруссії хлинула до Катеринославської губернії (1789 р.), в якій розмістилося 228 родин з 1073 осіб. Ця та наступна хвиля переселення (друга - 118 родин з 623 осіб упродовж 1793 – 1796 рр.) утворили 10 окремих селищ, заснованих між 1790-1797 рр., а вісім додаткових - були засновані між 1803-1824 рр. Географічний ареал з 18 селищ відомий як Хортиця або Стара колонія [The Hymnody and Choral Music of Mennonites in Russia, 1789 – 1915, 46]. Науковець детально описує важкість релігійної адаптації, економічні та духовні труднощі переселенців, яким

допомагала тільки орієнтація на зміст та форму богослужіння, поширені у голландських та пруських менонітів, за яку вони емоційно трималися.

Науковцем в яскравій, майже художній манері, здійснюється описання ходу менонітського богослужіння на Хортиці у 1840 р. за статтею К.Хільдебранда (1913 р.), зокрема: ролі хорового регенту в богослужінні та співах зібрання, характеру розташування та поведінки аудиторії віруючих, характеру їх співу «зі свіжими повними легенями», в якому все, що земне має залишатися нерухомим. Певні традиції релігійного співу приазовських менонітів залишалися стійкими й надалі, коли у 1870-ті роки майже всі жителі - 3000 осіб - колонії Бергталь (одна з дочірніх колоній Хортиці) та 5000 осіб з Хортиці й Фюрстенленду (інша дочірня колонія Хортиці) покинули Росію і оселилися в південній частині провінції Манітоба, вони не використовували задля релігійних потреб та реформ у початковій школі цифрової нотації. Відомо, що у цей же самий час на Хортиці почали використовувати цифрову нотацію.

Складним для пояснення дослідниками музичної культури менонітів є описання стилю співу, завезеного на Хортицю. Зокрема зазначалось, що це була монодія, яку співали чоловіки і жінки разом з інтервалом в октаву, але ніяка з груп не використовувала природний голос, спів був гортанним, що співпадало із традицією протестантського співу у багатьох містах Німеччини на початку ХІХ століття. Однак, на тлі іманентного культурного розвитку приазовських менонітів, ця манера співу, класифікована як стара, історично поступається наступній, відпрацьованій новою генерацією вчителів, що навчалися у Центральній середній школі для підготовки вчителів Хортиці. Ця школа, заснована у 1842 р. Комітетом соціального забезпечення відіграла вирішальне в історії співу приазовських менонітів значення, яке було найяскравіше представлене упродовж 1846 – 1858 рр., під час роботи Хайнріха Франца [The Hymnody and Choral Music of Mennonites in Russia, 1789 – 1915, 51].

Школи були наявними у кожному менонітському селищі Хортиці, але перші роки їх функціонування йшли на розбудову труднощів галузі педагогічної освіти, обладнання та методів. Висхідною настановою навчального процесу була думка про необхідність невпинної праці дітей задля здобуття необхідних знань та навичок. Початок та кінець навчального дня супроводжувався співом творів з «Книги гімнів» (“Gesangbuch”) до середини ХІХ ст. ще у старих традиціях, наслідуючи мету ще пруської освіти – вивчити хорові твори, що передавалися менонітами з покоління у покоління. Новий метод навчання школярів співу по цифрах, надиктований труднощами колоніального буття етноконфесійної групи на першому етапі вкорінення, до появи «Хорової книги» (“Choralbuch”) Х.Франца, був важко і критично сприйнятим та, згідно звітів викладачів співу у колоніях, впроваджувався нелегко. «Багато людей, мабуть, інстинктивно відчували загрозу співу по цифрах встановленим закономірностям мислення і практики в богослужінні і в галузі освіти. Освіта мала зміцнювати традиційні принципи менонітської віри й усталеного світогляду. Нове покоління вчителів-менонітів, підготовлених у сільських школах та Центральній школі,

зокрема Хайнріх Франц, Хайнріх Гезе, Тобіас Фос, Фрідріх Вільгельм Ланге і Девід Хаускнехт, багато з яких отримали свою освіту у пруській шкільній системі, принесли нові способи мислення, і, отже, ввели нові форми духовного виразу, отримані з пієтизму XVIII ст. і гуманістів XIX ст. Нова манера співу і новий пісенний репертуар були відображенням цієї зміни» [The Hymnody and Choral Music of Mennonites in Russia, 1789 – 1915, 54].

На основі використання контекстуального культурологічного підходу історія музичної культури приазовських менонітів розглядається дослідником як перехід від старого стилю співу до цифрового запису гімнів і релігійних пісень, здійснений на тлі західноєвропейських релігійних рухів відродження на початку XIX століття (діяльність А.Урлспергера, А.Г.Франке, Ф.-А.Штейнкопф, К.-Г.Блюмгардта, Х.Юнг-Штіллінга, Ю.фон Крюденер, К.Штраубе, Й.Фолкеннінга; популярність видання гімнів Й.Госснера). В Хортиці західноєвропейську релігійну літературу популяризували Девід Хаускнехт і Девід Епп. Перший із них, за спогадами його доньки Г.Классен, прибув до Хортиці у 1828 р. і працював 10 років учителем школи с.Айнлаге перед тим, як заснував у цьому ж селищі власну середню школу для підготовки учителів. Девід Епп (1781-1843) був високоосвіченою людиною, завдяки самонавчанню отримав чудову освіту, активно сприяв поширенню релігійних знань серед його сучасників в Хортиці. Популяризацією гуманістичних ідей XIX ст., гуртуванням населення навколо освітянських ідей вони внесли свій вклад в релігійні й культурні зміни, які відбувалися в колонії упродовж 1850 - 1860 рр. «Як змінювалося суспільство, так змінювалося і музичне вираження. Отже, у такий спосіб ці люди сприяли еволюції піснеспівів російських менонітів» [The Hymnody and Choral Music of Mennonites in Russia, 1789 – 1915, 56].

У розділі V «Молочна, 1803-1860» висвітлено питання: поселення та економічні умови; релігійні умови; шкільна реформа (Т.Воз, Г.Геце, Й.Корніс); Гнаденфельд та Вюртемберзька громада; музика в ранніх церквах менонітських братів; піснеспіви у церковних приходах у 1860 р. Науковцем використано методи: історико-описовий, біографічний, порівняльний, аналітичний.

Друга хвиля утворення колоній у Приазов'ї територіально відбувалася на березі річки Молочної, починаючи з 1803 р. На відміну Хортиці, склад цих переселенців, окрім незаможних верств населення, включав багато заможних землевласників-капіталістів, що у майбутньому призвело до перенесення їх досвіду на економічний ґрунт розвитку ареалу, економічної та культурної централізації менонітів у Молочній. 45 селищ (1200 родин, 6000 осіб) було створено упродовж 1803-1840 рр., 12 дочірніх селищ - між 1843 і 1863 роками. За даними 1860 р., менонітське населення Приазов'я складало 19885 осіб (на Хортиці – 9935 осіб), загальна кількість населення, включно з 5 селищами колонії Бергталь (1704 осіб) – 30792 особи.

Зазначається, що економічне та культурне процвітання Молочної пов'язане з діяльністю Й.Корніса, призначеного наказом російського уряду в листопаді 1830 р. на все життя Головою Сільськогосподарської асоціації

(“Landwirtschaftlicher Verein ”), утвореної у 1832 р. у Хортиці, який опікувався багатьма аспектами життя колоній, включаючи систему шкільної освіти. «Під його ефективним, але часто диктаторським, керівництвом, ця Асоціація заклала фундамент для економічного процвітання південних менонітських поселень XIX - початку XX століття і слугувала основою для безпрецедентного культурного зростання етноконфесійної групи, особливо в галузі освіти і музики» [The Hymnody and Choral Music of Mennonites in Russia, 1789 – 1915, 58].

Процес налагодження шкільної освіти, на більш високому рівні, аніж на Хортиці, у Молочній розпочався з діяльності Християнської шкільної асоціації (“Christlicher Schulverein”, 1818 р.), ініційованої Й.Корнісом, яка відкрила свою приватну середню школу (Vereinschule) у с.Орлов у 1822 р. Першим її учителем був Тобіас Фоз (1791 - ?), який до переїзду до Молочної із Кенігсбергу (1820 р.) вже мав великий досвід викладання музики у школах та добре знав музичні видання Наторпа. Упродовж 1822-1829 рр. він працює викладачем в Орлові, залишивши в автобіографії робочий навчальний план початкової менонітської школи у Молочній зазначеного періоду, зокрема: 1. Релігія, 2. Біблійна історія, 3. Читання, 4. Каліграфія (“Schoenschreiben”), 5. Арифметика, 6. Німецька граматики, 7. Спів хоральних мелодій відповідно до цифр або нот (“Gesang nach Zahlen oder Noten, und zwar Kirchenmelodien“). П.Леткеманн підкреслює, що така згадка про цифрову нотацію в ареалі приазовських менонітів є першою, майже за 10 років до введення цифр до навчального плану Х.Францем.

Т.Фоз був викладачем музики, який наголошував на важливості співу у навчальному плані підготовки школярів; особисто проводив вечірні заняття для дітей та їх батьків, організував християнське літературне товариство. Користуючись великою повагою населення, був звинувачений Й.Корнісом у м'якості, толерантності викладання та звільнений з посади вчителя в квітні 1829 р. Відомо, що кілька останніх років свого життя (помер у Бердянську) працював настроювачем піаніно для російських дворян, мав невдалу спробу відкриття приватної школи в Шенвізе (Хортиця), певний час викладав у Судаку (Крим), але не в менонітському середовищі.

Хайнріх Гезе, наступник Фоза, викладав в школі Орлова упродовж 1829 -1842 рр. На відміну від попередника, він викладав більш «мужньо», жорстко, суворо дотримувався дисципліни, знав російську мову (Й.Корніс та ін. урядовці дотримувались політики русифікації населення німецьких та менонітських колоній через введення до програми шкільної освіти викладання російської мови). Працюючи окружним секретарем Хортиці та Молочної упродовж 56 рр., він паралельно 12 р. викладає у школі в Орлові, але вступивши у конфлікт з деспотичним Корнісом, подає у відставку. Починаючи з 1842 р., упродовж п'яти років, він викладає у новоствореній середній Центральній школі Хортиці, але з причини повторного конфлікту з Корнісом був звільнений у 1846 р. Переїхавши до с.Айнлаге, починаючи з 1848 р. до 1868 р. (рік його смерті), працює у приватній школі. Про його відношення до викладання музики відомо мало, але при наборі хлопчиків до

школи він звертав особливу увагу на їх музичні здібності, у цілому орієнтуючись на дуже важливе значення рівня співу у менонітських школах [The Hymnody and Choral Music of Mennonites in Russia, 1789 – 1915, 61].

Йоганн Корніс був призначений наглядачем менонітських шкіл Молочної з 1843 р.; він швидко розробив основні принципи для поліпшення системи освіти і підготовки вчителів та 26 січня 1846 р. представив стандартизований навчальний план для менонітів сільських шкіл, який містив: написання на дошці, вимову і правопис; читання, читання Біблії з правильною вимовою; правильну і точну каліграфію; арифметику: перші чотири правила арифметики і три правила фракцій; усну арифметику; спів за цифровими нотами з «Книги піснеспівів» (“Gesangbuch”); навчання німецької мови; запам’ятовування уривків з Біблії, молитов і гімнів; написання листів; основи географії і біології, Біблійну історію, географію, вивчення природи та історії церкви з написанням під диктовку. «Пункт 7 мав особливе значення для майбутнього культурного розвитку російських менонітів, оскільки він забезпечував музично грамотне суспільство. Всі школярі навчилися читати музику в цифровій нотації. Цифрова нотація залишилася стандартною формою запису у всіх школах менонітів протягом усього XIX і початку XX століття» [The Hymnody and Choral Music of Mennonites in Russia, 1789 – 1915, 65], а в зазначений історичний момент назавжди змінила напрямок освіти менонітів в Росії. Важливу роль для набуття менонітами більш високого рівня культури відіграло заснування у 1835 р. 40 родинами з Бранденбургу с.Гнаденфельд у Молочній.

У розділі VI «Хорова книга Хайнріха Франца» розглянуто питання: життя та робота Х.Франца, гармонічна традиція гімнів російських менонітів. Науковець виходить з думки, що упродовж багатьох десятиліть мелодії гімнів у виконанні менонітів-парафіян передавалися усно від одного покоління до іншого за допомогою регентів хору і вчителів сільських шкіл. Х. Франц був противником цієї усної традиції, прикрас у мелодіях та скрипучої манері співу, про що висловився у передмові до свого видання (“Choralbuch”): це священне мистецтво співу втрачає велику частину своєї краси, чистоти і правильності, коли вона поширюється, як вже було здавна, тільки на слух [The Hymnody and Choral Music of Mennonites in Russia, 1789 – 1915, 67].

Х.Франц народився 6.10.1812 р. у с. Хьорст Західної Пруссії. У 1834 р. він переїжджає до Молочної і з моменту утворення с. Гнаденфельд влітку 1835 р. стає першим викладачем місцевої школи. У власній педагогічній практиці він використовує цифрову нотацію та упорядковує книгу піснеспівів, яка упродовж наступних десятиліть була основним підручником у Молочній і Хортиці. Шкільний хор Х.Франца чудово співав, що відзначали комісії з перевірки навчального закладу, а деякі з членів комісії приїжджали навіть тільки для того, щоб послухати шкільний колектив.

Історична місія Х.Франца полягає у легалізації використання цифрової нотації у шкільних програмах російських менонітів. Він описує свій власний принцип запису і групування піснеспівів у передмові до видання “Choralbuch” (1860 р.): зокрема, усі піснеспіви були об’єднано відповідно до

поетичного метру, а мелодії дібрані згідно відповідності до цих метрів. Графічний вид запису піснеспівів було запозичено з нотацій Руссо та Наторпа.

На початку 60-х р. XIX ст. Г.Франц переїжджає до Хортиці, бере участь у педагогічній та видавничій справі колонії. У 1858 р. він повертається до с. Гнаденфельд, викладає у приватній школі, яку залишає у 1861-1862 навчальному році, але конфіденційно продовжує викладати у Гнаденфельді упродовж 5 років. Упродовж 1867-1880 рр. він працює у приватній школі Розенхофа. Останній рік життя (помер 26.05.1889 р.) Г.Франц перебуває у Ней-Гальбштадті, продовжує педагогічно-релігійну діяльність у новій школі, редагує гімни, поетичні тексти.

На думку П.Леткеманна, внесок Х.Франца в музичну історію російських менонітів найважливіший. Викладач, методист, реформатор, він є автором моделі музичної освіти, яка сприяла піднесенню загальної музичної культури етноконфесійної групи. Його збірка з 163-х мелодій гімнів помітно вплинула на стабілізацію співацької традиції приазовських менонітів [1]. Отже, матеріал розділу викладений на підставі використання біографічного, історико-генетичного, музично-аналітичного методів.

У розділі VIII «Спів російських менонітів, 1860 - 1889» автором висвітлюються питання: музика менонітів в епоху соціальних змін; шкільні хори; сільські хорові громади та церковні хори; хорові рукописи, 1869-1878 рр.; громадський рух і Е.Гебхардт; російські менонітські хорові публікації 1883-1886 рр.: «Колекція хорових творів» (“Chor-gesänge”, 1883 р.), «Мелодії благої вісті» (“Die Melodien der Frohen Botschaft”, 1884 р.), «Блага вість у пісні» (“Frohe Bostchaft in Liedern”, 1886 р.), «Букет пісень» (“Liederstraus”, 1886 р.).

Упродовж 1860-1870-х рр. налагоджене життя приазовських менонітів почало отримувати зовнішню загрозу від ряду соціальних змін, які супроводжують цей період в імперському масштабі: адміністративна реформа, яка призвела до скасування Комітету соціального забезпечення іноземних колоністів на півдні Росії (1871 р.); відміна урядом звільнення менонітів від військової та цивільної служби; втрата автономії шкіл менонітів та передача їх до Міністерства освіти у 1881 р. і обов'язкове викладання російською мовою усіх предметів, окрім німецької мови, релігії та співу. «Ці спроби русифікації шкільної системи сприяли ще більш гострому усвідомленню цінності власних шкіл, пробудили серед багатьох бажання зробити великі жертви, щоб зберегти свої школи» [2], активізували процеси культурної самоідентифікації. Зокрема, були поліпшені будівлі шкіл, відкрито нові середні школи для підготовки вчителів; з метою підвищення їх кваліфікації у навчальні плани Центральної школи в Гальбштадті і Хортиці введено дворічний педагогічний курс.

При дослідженні питання організації шкільних хорів зазначається, що вони комплектувались школярами віком від 6 до 14 років. Спів у початковій школі, згідно з програмою 1876 р., обіймав 2,5 години на тиждень і мав на меті навчання студентів текстам і мелодіям гімнів із збірки «Gesangbuch».

Навчальна програма середніх шкіл для підготовки вчителів для менонітських колоній (такі школи функціонували у с. Орлов, Хортиця, Гальбштадт, Гнаденфельд) була розрахована на 4 роки навчання юнаків віком від 13 до 18 рр. з навантаженням з хору 2 години на тиждень [The Hymnody and Choral Music of Mennonites in Russia, 1789 – 1915, 69]. Є наукові свідчення дослідників, які свідчать про спів шкільних хорів за цифровою нотацією на 4 голоси, починаючи приблизно з кінця 1850-х рр.

Практика багатоголосся у школах підштовхнула розвиток такого соціокультурного напрямку буття колоністів як організація сільських хорових громад та діяльність церковних хорів. Метою створення хорових громад було бажання спрямувати у потрібне русло дозвілля молоді, про що зазначалося анонімним автором у 1875 р. в «Одеській газеті» (“Odessaer Zeitung”): «Молода людина шукає спілкування - ми повинні запропонувати його їй, вона хоче розваг - ми повинні забезпечити це для неї ... Наприклад, кожна громада повинна орендувати або виділити будинок як місце для зборів, де молоді люди можуть об'єднатися під керівництвом респектабельних батьків; громада також стежить за тим, що цей будинок забезпечений різними іграми: шахи, боулінг, ... з невеликою бібліотекою, музичним інструментом і т.ін ... На додаток до різних ігор, можна також співати і проводити лекції, щоб спрямувати їх вузький кругозір за межі своєї громади, і показати їм, що світ сповнений різноманітності» [The Hymnody and Choral Music of Mennonites in Russia, 1789 – 1915, 70, цит.за: Odessaer Zeitung, 1875].

Успішною була творча діяльність сільського хору с.Орлов (Заградовка) під орудою Я.-Й. Мертенса (1861-1911), випускника Гальбштадської центральної школи, який, окрім шкільних занять, додатково проводив хорові репетиції у неділю та, влаштовуючи творчі програми, залучав до них хоровий спів, драматичні сценки, декламації, соло, дуети та інструментальну музику. Прославився й чоловічий хор «Гармонія» (Хортиця), заснований в середині 1880-х рр. А. Крьогером, Й. Фрьозе і А.Андресом. До його складу увійшли люди з усіх верств суспільства: фермери, торговці, вчителі і деякі відомі хортицькі промисловці – Х. Куп, К. Гільдебранд, Х.Нібур, Андрес Валльманн. Диригентом колективу був викладач Центральної школи Я.Классен. До репертуару хору, окрім менонітських духовних пісень, входили твори Й.Гайдна, Д.Бортнянського [The Hymnody and Choral Music of Mennonites in Russia, 1789 – 1915, 73].

У контексті викладення біографій авторів манускриптів, що були створені після 1870 р., П.Леткеманном розглянуто питання набуття репертуарного фонду шкільних, сільських та церковних хорів. Зокрема, це рукописи: Х.Еппа (Хортиця, 1870 р.), Й.Дрідігера (Гальбштадт, 1969 р.), Х.Нойдельд (Лібенау, 1874 р.), Й.Шмідта (Гнаденфельд, 1877 р.), Е.Ведель (Блюменфельд, 1878 р.) [The Hymnody and Choral Music of Mennonites in Russia, 1789 – 1915, 75].

Потреба в хоровому репертуарі у цифровій нотації зберігається й надалі, що призвело до публікації сімнадцяти хорових антологій для приазовських менонітів, виданих з 1883 по 1915 роки. Але розвиток хорового співу та

створення репертуару здійснювалися не музикантами-професіоналами, а переважно, вчителями шкіл, які були подвижниками своєї справи.

У розділі X «Хоровий спів менонітів, 1889 – 1915 рр.» дослідником розглядаються питання підйому хорової культури та описання її в газетах. Зазначається, що хорове мистецтво було поширене в усіх менонітських поселеннях, зокрема, на початок 1890-х рр. згадуються хорові колективи селищ Александрталь, Шпаррау, Рікенау, Вальдхайм, Гнаденфельд Молочної колонії. Тогочасна менонітська преса (газети “Zions-Bote”, з 1890 р.; “Friedensstimme”, 1906-1914 рр., хоровий журнал “Aufwärts”, 1909-1910 рр. регулярно повідомляли про хорові фестивалі, семінари для регентів та іншу хорову діяльність [The Hymnody and Choral Music of Mennonites in Russia, 1789 – 1915, 85]. Регулярні зустрічі для проведення семінарів розпочалися у 1895 р., а у 1898 р. було створено хорову асоціацію, що мала на меті забезпечення вдосконалення хорового співу менонітів.

У розділі XI «Хорові публікації менонітів, 1889 – 1915 рр.» розглянуто питання: Ісаак Борн і хорові публікації менонітів; хор с.Гнаденфельд та його хорові публікації; російські композитори та диригенти-меноніти; російська музика в хорових публікаціях менонітів. І.Борн народився у 1853 році у с.Гнаденгейм Гальбштадтської (Молочанської) волості Таврійської губернії. Упродовж 20 років мін мешкав у східній частині селища Ліхтфельд Гальбштадтської (Молочанської) волості і володів 48, 6 га землі. Упродовж 15 років цього ж періоду його життя І.Борн працював шкільним вчителем. Піснеспіви, перекладені І.Борном до цифрової нотації, були представлені, головним чином, у збірках «Heimatklänge» та «Liederperlen». Він працював з двома хоровими колективами, з якими відпрацьовував твори, перекладені до цифрової нотації. Він продавав музичні твори у вигляді окремих листівок, з липня 1899 року щомісяця (кожний випуск складався з 4-х сторінок під назвою «Sängerfreund»). Після 18 випусків вони були об'єднані в один великий том «Sängerfreund». Починаючи з січня 1891 р., І.Борн сам змінив назву публікації на «Liederperlen», але принцип виходу залишався попереднім: щомісяця. Наприкінці кожних 3-х років вони об'єднувались у великий том. До 1914 р. вийшло друком 8 томів, хоч сам Борн залишив роботу ще в 1903 р., 9-й випуск був розпочатий навесні 1915 року, але його не поширювали внаслідок тогочасної заборони видань у Російській імперії німецькою мовою.

Щодо виконавської діяльності хорових колективів цього періоду, то відзначається, що з середини 1890-х рр. і надалі регулярно виступали церковні хори с.Гальбштадт і Гнаденфельд. Диригентом хору у Гнаденфельді до 1912 р. був Вільгельм Нойфельд, під керівництвом якого цей хор зростає, став одним з найбільших шанованих менонітських колективів. У 1890-х рр. він видав свій унікальний репертуар у двох хорових збірниках під назвою «Пісенний альбом» (“Liederalbum”) [The Hymnody and Choral Music of Mennonites in Russia, 1789 – 1915, 89].

Дослідником обґрунтовується специфіка композиторської інтенції музичної культури приазовських менонітів. Зокрема, такі особистості, як

Хайнріх Янц, Бернард Дік, Арон Савацький (1871-1935), Вільгельм Нойфельд, Ісаак Вінс, відомі як хорові диригенти-практики, як композитори є любителями, самоучками в галузі гармонії, контрапункту та форми. П.Леткеманн зазначає, що «їх роботи повинні оцінюватися щодо їх моделей, а також музичного контексту, в якому вони були написані» [The Hymnody and Choral Music of Mennonites in Russia, 1789 – 1915, 93].

Отже, на підставі проведеного методичного аналізу та здійсненої нами реферативної презентації змісту деяких розділів дисертації П.Леткеманна, можна помітити використання вченим широкої міждисциплінарної палітри методів дослідження проблеми. Мова роботи – яскрава, містить історичні, біографічні подробиці, багато дискурсивного матеріалу щодо вкорінення через музичну практику менонітів принципів віри; подекуди художня, коли йдеться про випробування етносу при адаптації на чужорідний культурний та географічний ґрунт.

В ряді статей П.Леткеманна наступних років продовжує розроблятися проблематика музичної культури приазовських менонітів у різних аспектах. Так, у статті «Музика в Росії: перевідкриття менонітської хорової книги» (“Music in Russia: A Mennonite Choralbuch Rediscovered”, 1994 р.), написаній майже через 10 років після захисту дисертації, викладається дискурс про збірку “Choralbuch”, видану 1910 р. у менонітському видавництві «Веселка» с.Гальбштадт, полемізуючи з критикою 1911 р. на видання викладача гальбштадської приходської школи М.-Ф.Пола. Дослідник викладає міркування щодо своєї раніше висловленої гіпотези про друк піснеспівів російських менонітів у цифровій нотації. Він повідомляє, що у періодичних виданнях менонітів “Der Botschafter”, “Friedensstimme”, “Christlicher Familienkalender”, друкувались оголошення про продаж фортепіано та фісгармоній. Це підтверджує думку про поширеність інструментів у середовищі менонітів, висловлену також і В.Нойфельдом – вчителем, проповідником Молочанського менонітського округу, одним з редакторів “Choralbuch”, який закликає придбати музичний інструмент кожній родині. Отже, «у дореволюційній менонітській громаді наявність піаніно або фісгармонії була символом достатку і соціального статусу культурної людини» [“Music in Russia: A Mennonite Choralbuch Rediscovered”, 1]. Поширення інструментів супроводжувалося й попитом до видань менонітських хорових книг нотами.

П.Леткеманн описує його знахідку у 1994 р. в архіві Г.-Х.Петерса у Менонітському центрі у Вінніпезі, багаточисленних пісень російських менонітів, а також відому збірку “Liederperlen” у цифровій нотації. Серед документів містилась брошура “Choralbuch, dem neuen mennonitischen Gesangbuch entsprechend, zum Gebrauch in Kirche, Schule und Haus, zusammengestellt von K.W. und W.N. In noten gesetzt von Chr. W.”, яку науковець класифікував як останню копію давно втраченої Книги хорів у нотах. Видання було здійснене в Гальбштадті у видавництві «Веселка» (з друком у Ризі), але дата публікації не подавалася в книзі, що довело дослідника до думки про появу книги на початку 1910 р. і міркування, що

«Веселка» не мала технології для друку нот. Укладачами збірки були Корнеліус Вінс та Вільгельм Нойфельд - відомі вчителів та проповідники у с. Гнаденфельд і Гальбштадт. Ними опубліковано два видання “Choralbuch” (1897, 1902 pp.) у цифровій нотації, а третє було опубліковано незабаром після появи збірки у нотах. Транскрипцію цифр до нот здійснив музикант – не меноніт, заявлений видавництвом як професіонал, випускник Санкт-Петербурзької консерваторії, відомий композитор, педагог і хоровий диригент в аристократичних колах, який виступає зі співаками імператорської опери. Однак, його гармонізація виявилася не найкращою та містила багато помилок [“Music in Russia: A Mennonite Choralbuch Rediscovered”, 2].

Історично достовірно, на підставі опрацювання широкого кола архівних джерел, в дослідженнях П.Леткеманна зображено трагічну долю етноконфесійної групи менонітів після 1917 р. Її яскраво представлено у статтях «Менонітська жертви революції, анархії, громадянської війни, хвороби і голоду, 1917-1923 pp.» (“Mennonite Victims of Revolution, Anarchy, Civil War, Disease and Famine, 1917 – 1923”, 1998 p.), «Менонітські жертви “Великого терору”» (“Mennonite Victims of the ‘Great Terror,’ 1998 p.), циклі статей 1998-1999 pp.: «Меноніти у радянському аду, 1929-1941 pp.» (“Mennonites in the Soviet Inferno, 1929 – 1941,”), «Меноніти у радянському аду, 1917-1956 pp.» (“Mennonites in the Soviet Inferno, 1917 – 1956”), «Меноніти у радянському аду, 1941-1956 pp.» (“Mennonites in the Soviet Inferno, 1941 – 1956”), які були створені під впливом досліджень Х.Діка та ідеї міжнародної групи науковців вшанувати у 1998 р. пам’ять жертв терору і репресій в колишньому СРСР. Науковець наводить масштаби людських жертв населення менонітів упродовж 1917 – 1956 pp., які йому вдалося встановити на той час: було вбито – 1230, від тифу померло – 1450, від голоду померло - 3500 (800 родин), у вигнанні за 1929-1933 pp. – 10000, заарештовано за 1929-1941 pp. – 23500 (10000 родин), депортовано у 1941 р. - 25 000, репатрійовано у 1945-1946 pp. – 23000 осіб. Описуючи трагічні втрати російських менонітів, дослідник постійно проводить паралелі із втратами таких же самих категорій корінного населення приазовського регіону. Перегортаючи сторінки історії, науковець наводить сповнені трагізму відомості, що меноніти постраждали від анархістської армії Махна, під час служби у Червоній армії та Білій гвардії, епідемій та голодомору, ліквідації куркульства, індивідуальних арештів в кінці 1920-х і ескалації конфлікту в 1930-х, мобілізації на роботу в трудові табори Трудармії у 1941 р., депортації до Сибіру і Казахстану, репатріації після закінчення Другої світової війни. «Жоден уряд ніколи не приніс вибачення; і ніхто з чиновників не був засуджений за їх злочини проти людяності. Але жоден з людей, яких я проінтерв’ював, не закликав до помсти. Усе, здавалося, були готові пробачити» [Mennonites in the Soviet Inferno, 1917 – 1956, 11].

Викликає певний науковий інтерес наполеглива праця П.Леткеманна та його колеги Х.Діка з популяризації архівних джерел, в яких відображено життя менонітів у Запорізькій області. Зокрема, науковцем оприлюднені

відомості про опрацювання 130000 сторінок документів Державного архіву Запорізької області для використання північно-американськими вченими ("Mennonite-Related Documents from the Zaporozhe Archives [GAZO]", 2001). Він зазначає, що після попереднього огляду колекції був «вражений величезною кількістю бюрократичної паперової роботи, породженої царським і радянським адміністративним апаратом, і скільки з нього пережили революцію, громадянську війну і Другу світову війну. Ці цінні джерела, беззаперечно, проллють нове світло на багато аспектів менонітського досвіду в Запорізькій області з кінця XVIII століття до Другої світової війни» [Mennonite-Related Documents from the Zaporozhe Archives [GAZO], 1].

Отже, на підставі вищевикладеної реферативної презентації деяких досліджень канадського науковця Пітера Леткеманна, присвячених історії приазовських менонітів, можна узагальнити риси музичної культури етноконфесійної групи XIX – першої половини XX століть, які створюють сьогодні пам'ять запорізького краю. Необхідно констатувати замкнений характер музичної культури російських менонітів, що пояснюється домінуванням релігійної складової у колоніальному житті етносу. Культура менонітів, у контексті культур оточуючого слов'янського та неслов'янського населення регіону, є самобутнім явищем, з високим ступенем культурної самоідентичності як оформленому «у вигляді історії, ...релігії, духовного життя народу, його прагнення зберегти та захистити культурні надбання» [Культурологія Драч, 66]. Історія музичної культури менонітів XIX - першої половини XX століть представлена дослідником як автобіографія, проект життя, вдалечині від Західної Європи, творчих особистостей та мас, які, спрямовуючись у майбутнє, переживали важкі соціальні випробування. Результатом перебування етноконфесійної групи на запорізькій землі є культурна спадщина менонітів, представлена П.Леткеманном як складові музичної культури XIX - початку XX ст.: хоровий шкільний та церковний спів, хорове диригування та керівництво хором, нотація, аранжування, складання та видання збірок, організація та проведення хорових фестивалів, організація культурних товариств. Широкий історичний, культурологічний, мистецтвознавчий контекст дослідження забезпечується інтерпретацією П.Леткеманном музичної культури російських менонітів XIX – першої половини XX століть як міждисциплінарного явища.